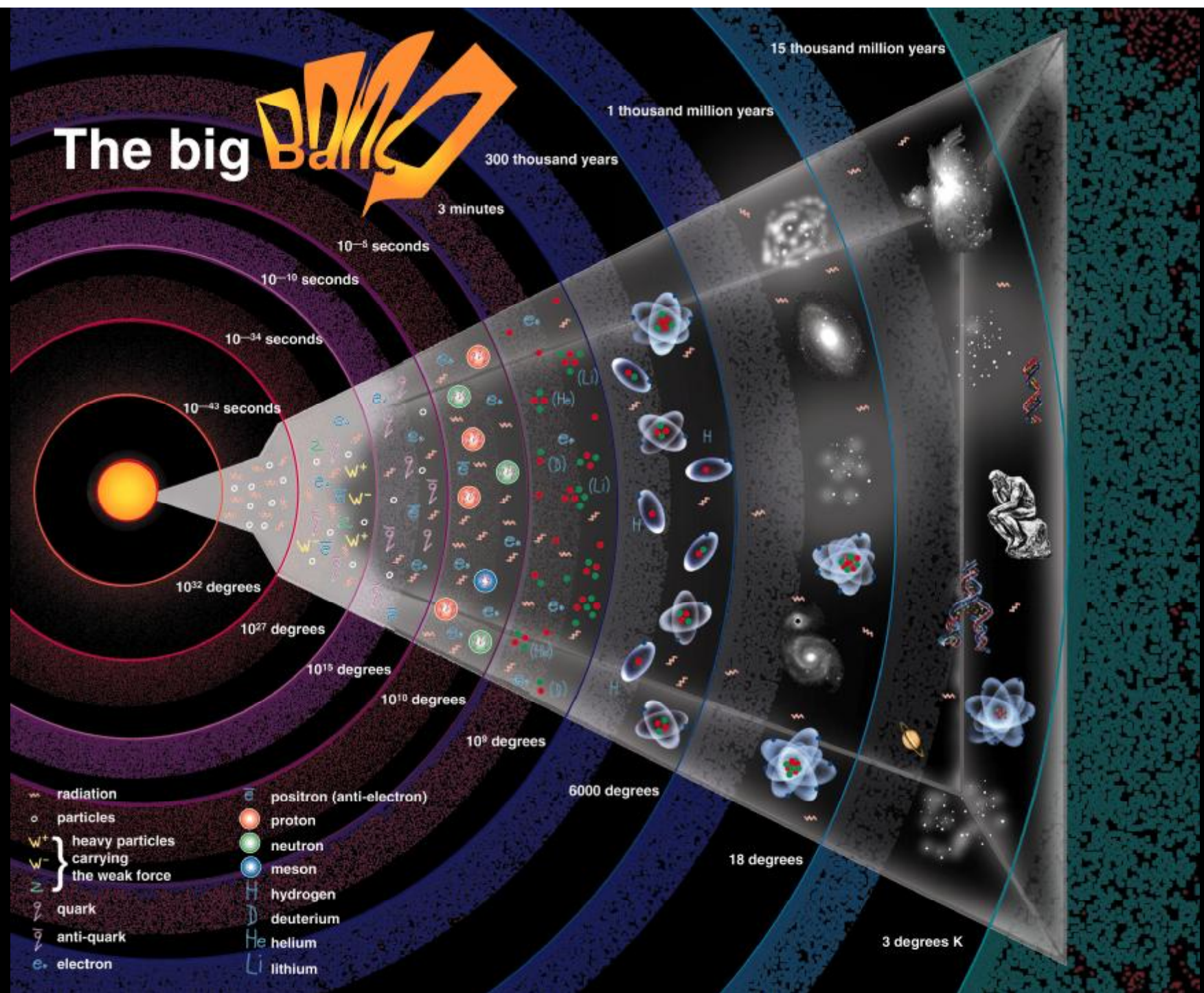
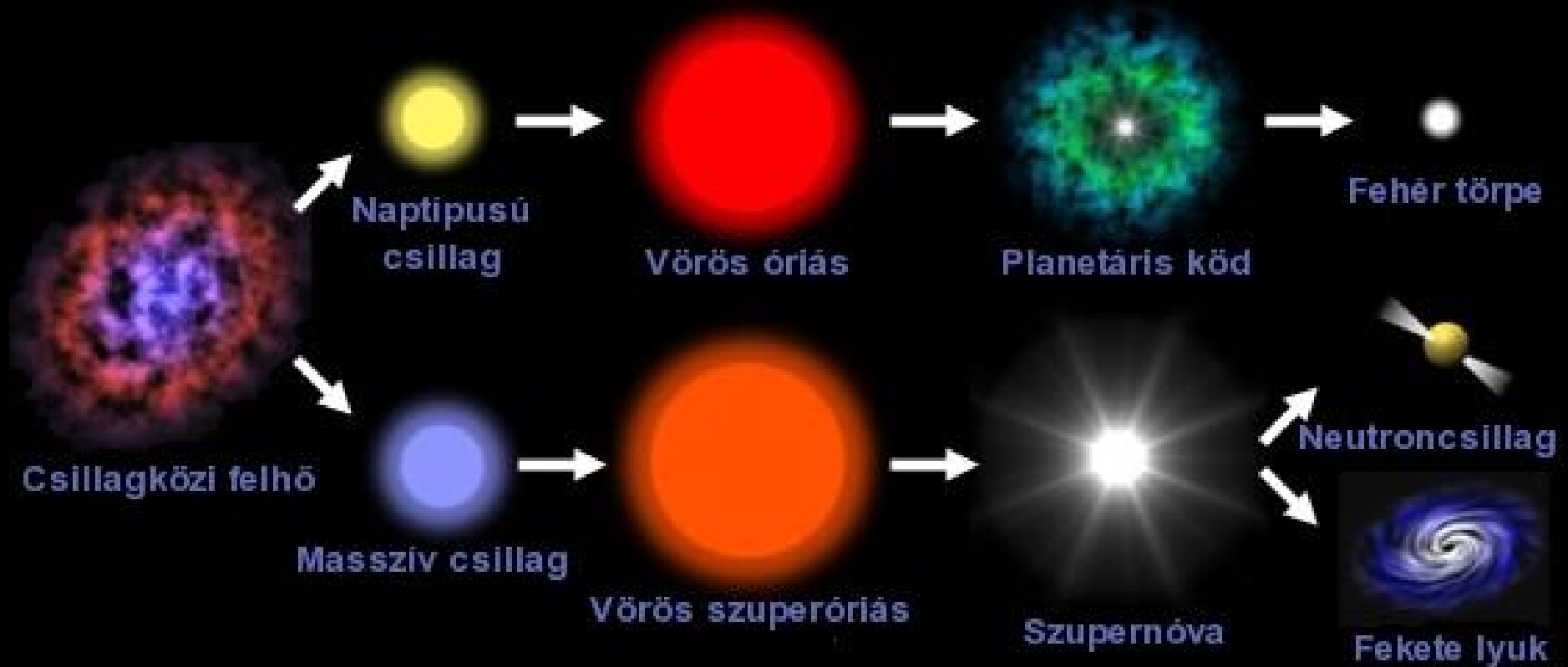

The big Bang

Csillagok fejlődése

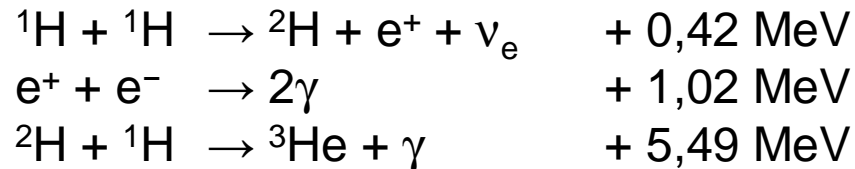

A kémiai elemek keletkezése: nukleoszintézis – magreakciók típusai

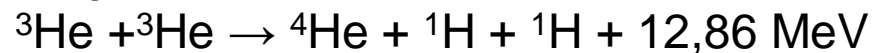
- Exoterm reakciók:
  - Hidrogénégés
    - proton-proton láncreakció
    - CNO ciklus
  - He-égés
  - C(O,Ne)-égés
  - α -folyamat
  - e-folyamat
- Neutronbefogásos reakciók:
  - s-folyamat (slow, lassú neutronbefogás)
  - r-folyamat (rapid, gyors neutronbefogás)
- Egyéb reakciók:
  - p-folyamat (protonbefogás)
  - x-folyamat (kozmikus sugárzás-befogás)

A kémiai elemek keletkezése: nukleoszintézis – H-égés

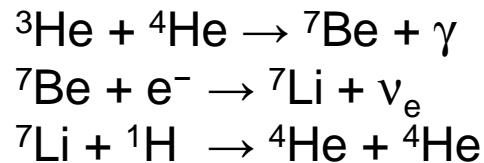
proton – proton láncreakció

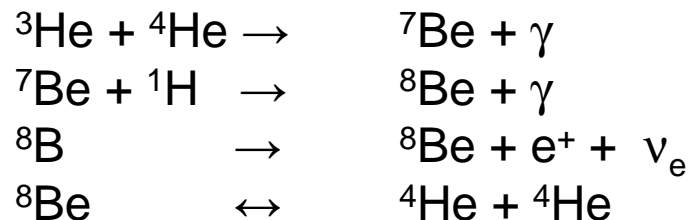
1. ág

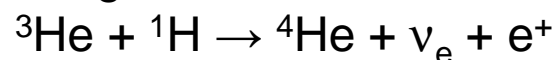
2. ág

3. ág

4. ág

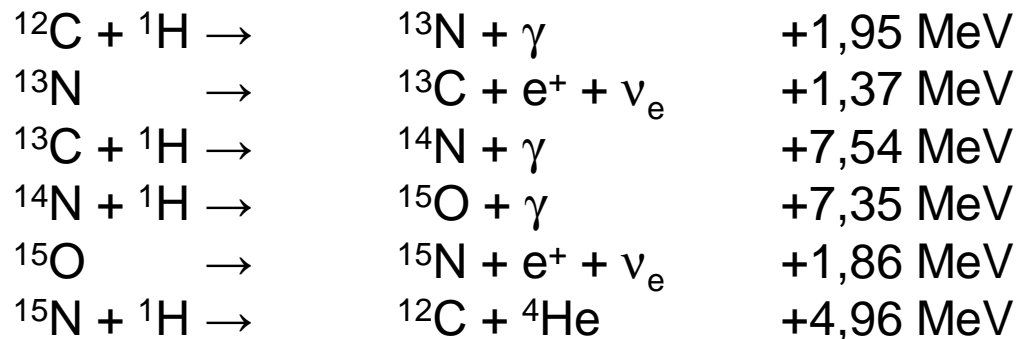

- Naptömegű és könnyebb fősorozatbeli csillagokban domináns (Napban ~ 90%), kb. 1×10^7 K és $1,6 \times 10^7$ K között
- Első lépés a leglassabb (sebesség-meghatározó): $\sim 10^{10}$ év felezési idő, míg a második lépés felezési ideje mindössze 0,6 s
- Bruttó egyenlet (az 1. ágra):
$$4{}^1\text{H} \rightarrow {}^4\text{He} + 2\text{e}^+ + 2\nu_e + 26,72 \text{ MeV}$$
- A Napban 1 s alatt 600×10^9 kg ${}^1\text{H}$ konvertálódik át, ebből 0,7% tömeg→energia konverzió
- A γ sugárzás kb. 10^6 év alatt jut ki a felszínre, eközben különféle kölcsönhatások következtében csökken az energiája (nő a hullámhossza)

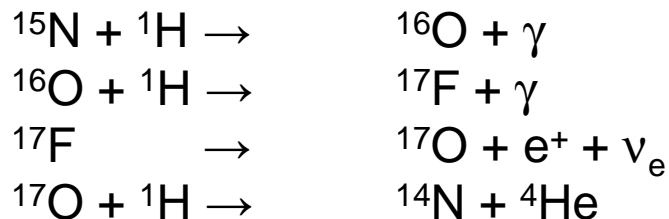
A kémiai elemek keletkezése: nukleoszintézis – H-égés

CNO ciklus

Főág

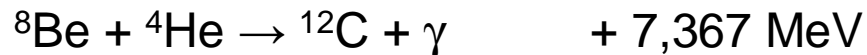
Mellékág (0,04 %)

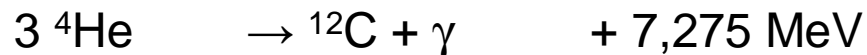
- Nehéz, fősorozatbeli csillagokban domináns, $1,6 \times 10^7$ K fölött
- ^4He és γ részecskék keletkezése (+ neutrino és pozitron)
- C, N és O katalizátor: visszatermelődnek
- 10 % H elégeése után összehúzódás: hőmérséklet 2×10^8 K -re ugrik

A kémiai elemek keletkezése: nukleoszintézis – He-,C-égés

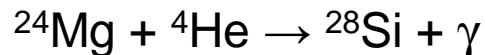
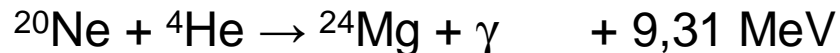
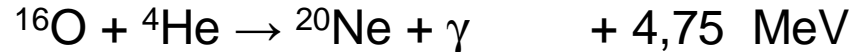
He-égés (Hármas α -folyamat)

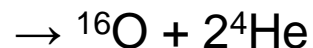
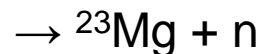
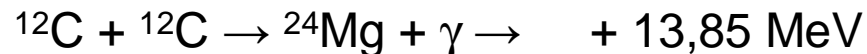
Nettó reakció:

További reakciók:

C-égés

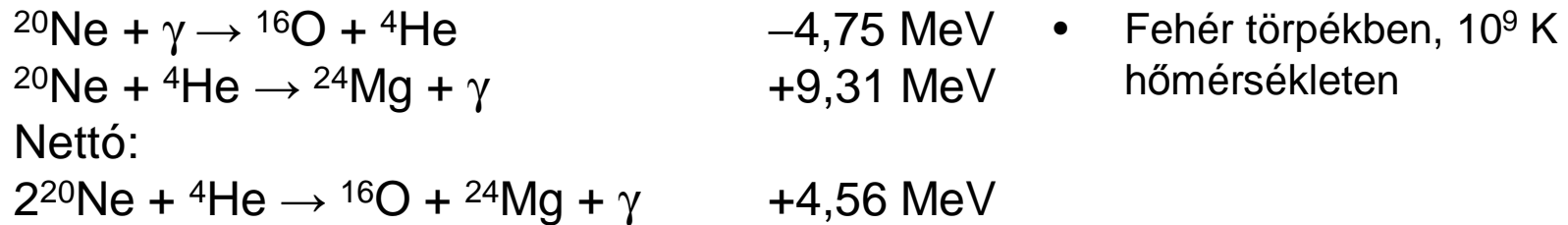

- Vörös óriásokban, $1 \times 10^8 \text{ K}$ és $5 \times 10^8 \text{ K}$ közötti hőmérsékleten
- ^{16}O keletkezéséig nagy valószínűséggel, utána kevésbé
- ^8Be és $2 \text{ } ^4\text{He}$ között kicsi az energiakülönbség $\rightarrow$ egyensúly

- Csak nagyon nagy tömegű csillagokban, $5 \times 10^8 \text{ K}$ feletti hőmérsékleten

A kémiai elemek keletkezése: nukleoszintézis – α - és e-folyamat

α -folyamat

Hasonlóan: ^{28}Si , ^{32}S , ^{36}Ar , ^{40}Ca

e-folyamat

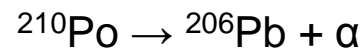
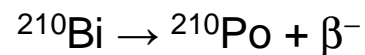
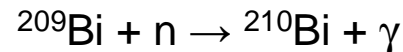
- Fősorozatbeli, nagy (1,4–3,5) naptömegű csillagok robbanásakor (szupernova robbanás)
- 3×10^9 K körül elemi részecskék lehetséges kapcsolódásának statisztikus „egyensúlya”
- Ti – Cu elemek, különösen a legstabilabb ^{56}Fe , szintézise

A kémiai elemek keletkezése: nukleoszintézis – s- és r-folyamat

s-folyamat

- Neutronok forrása a (Napnál nagyobb) csillagban végbemenő folyamatok
- β -bomlásnál (elektron kibocsátás) leggyakrabban lassabb, ezért β -bomló izotópoknál nem jut tovább:

- $A=63\text{--}209$ (pl. ^{89}Y , ^{90}Zr , ^{109}Ba , ^{140}Ce , ^{208}Pb , ^{209}Bi) és az α -folyamatban nem keletkező $A=23\text{--}46$ izotópok szintézisének fő útja

r-folyamat

- Neutronok forrása szupernova robbanások, $T \sim 10^9$ K
- β -bomló izotópoknál tovább juthat
- Neutronban gazdag izotópok szintézise pl. ^{36}S , ^{46}Ca , ^{48}Ca , illetve nehéz, instabil izotópok, pl. ^{232}Th
- Az utóbbiak relatív mennyisége lehetőséget ad a Naprendszer korának becslésére

A kémiai elemek keletkezése: nukleoszintézis – p- és x-folyamat

p-folyamat

- Szupernova robbanáskor keletkező nagy kinetikus energiájú protonok befogása
- Ritka, protonban gazdag magok szintézise, pl. ^{74}Se , ^{196}Hg

x-folyamat

- Kozmikus részecskék becsapódása atommagokba → atommagok szétesése
- Könnyű, stabil, ritka magok ^6Li , ^7Li , ^9Be , ^{10}B , ^{11}B szintézise

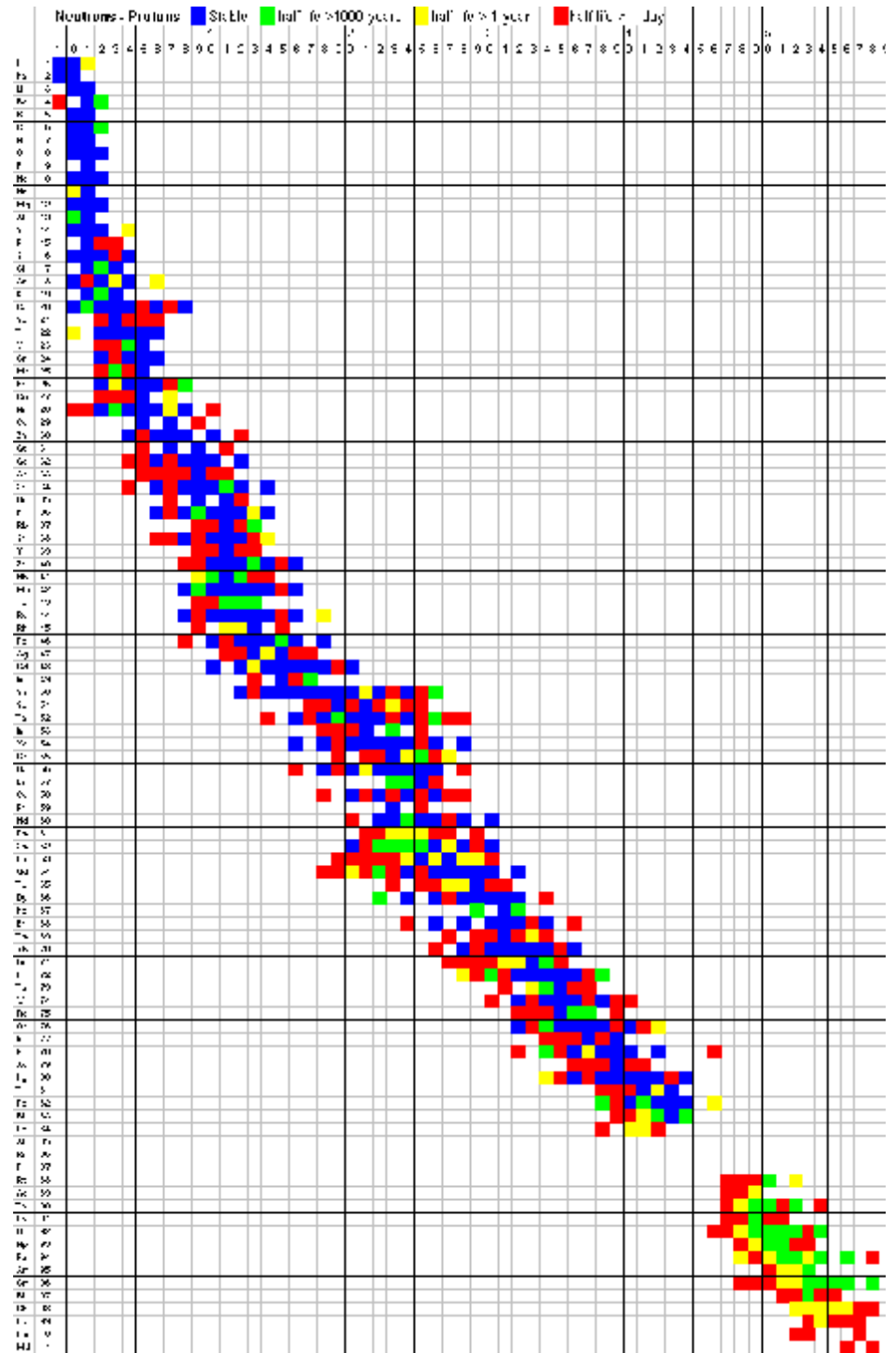
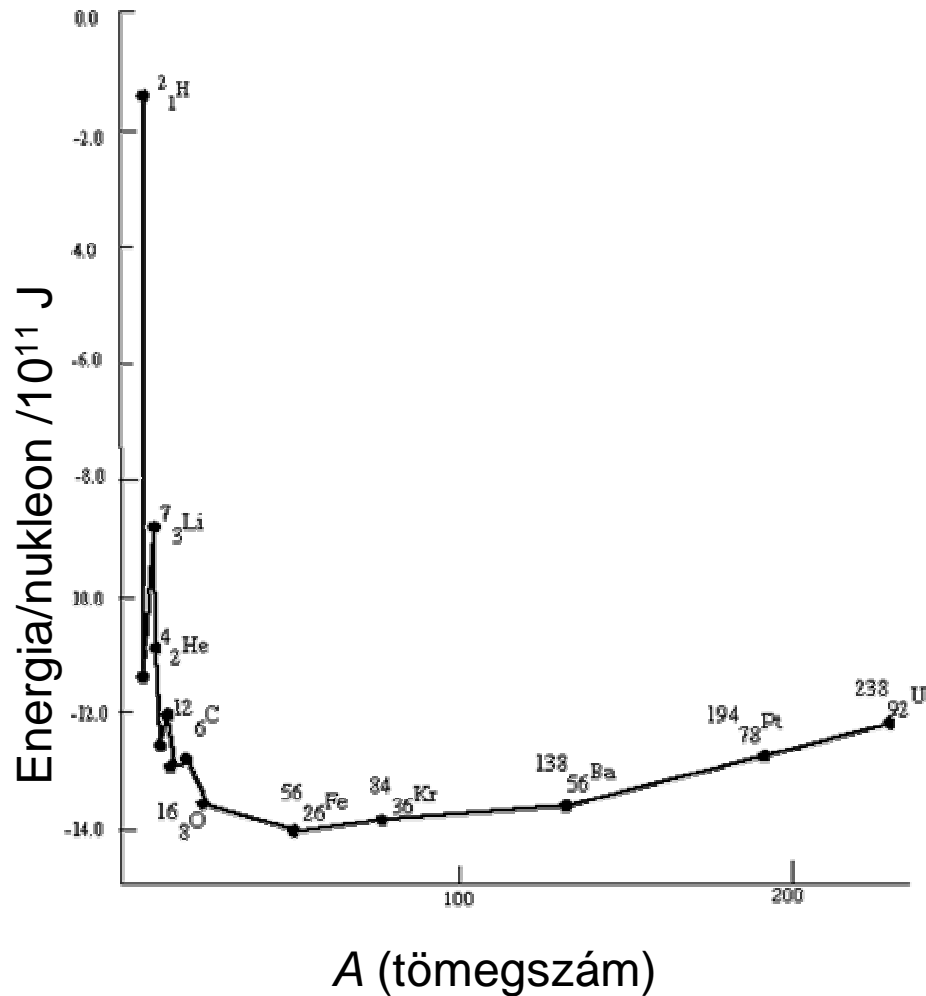

Cygnus Loop szupernova

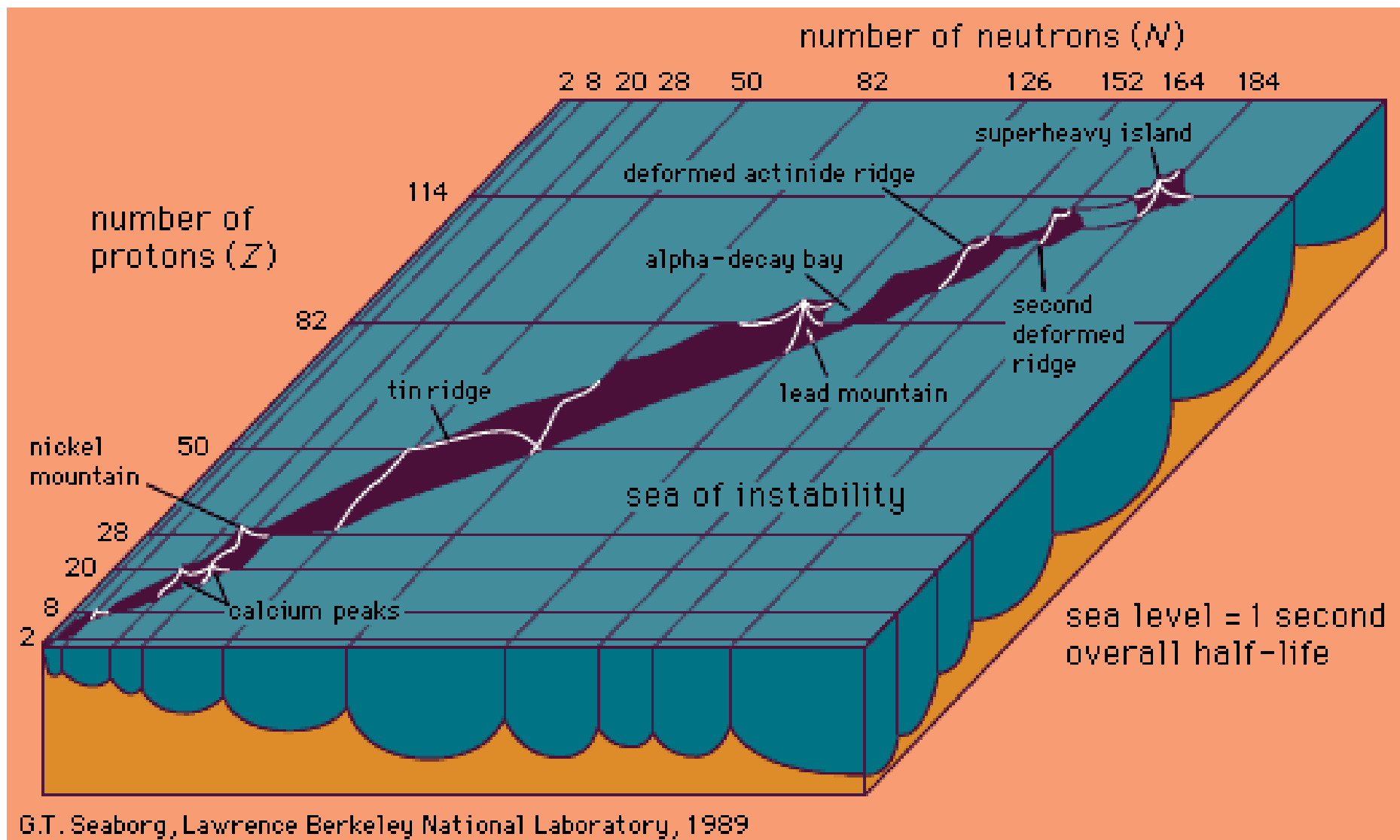
Az anyag körforgása a galaxisban

A kémiai elemek stabilitása

A kémiai elemek stabilitása

Elemek gyakorisága az Univerzumban

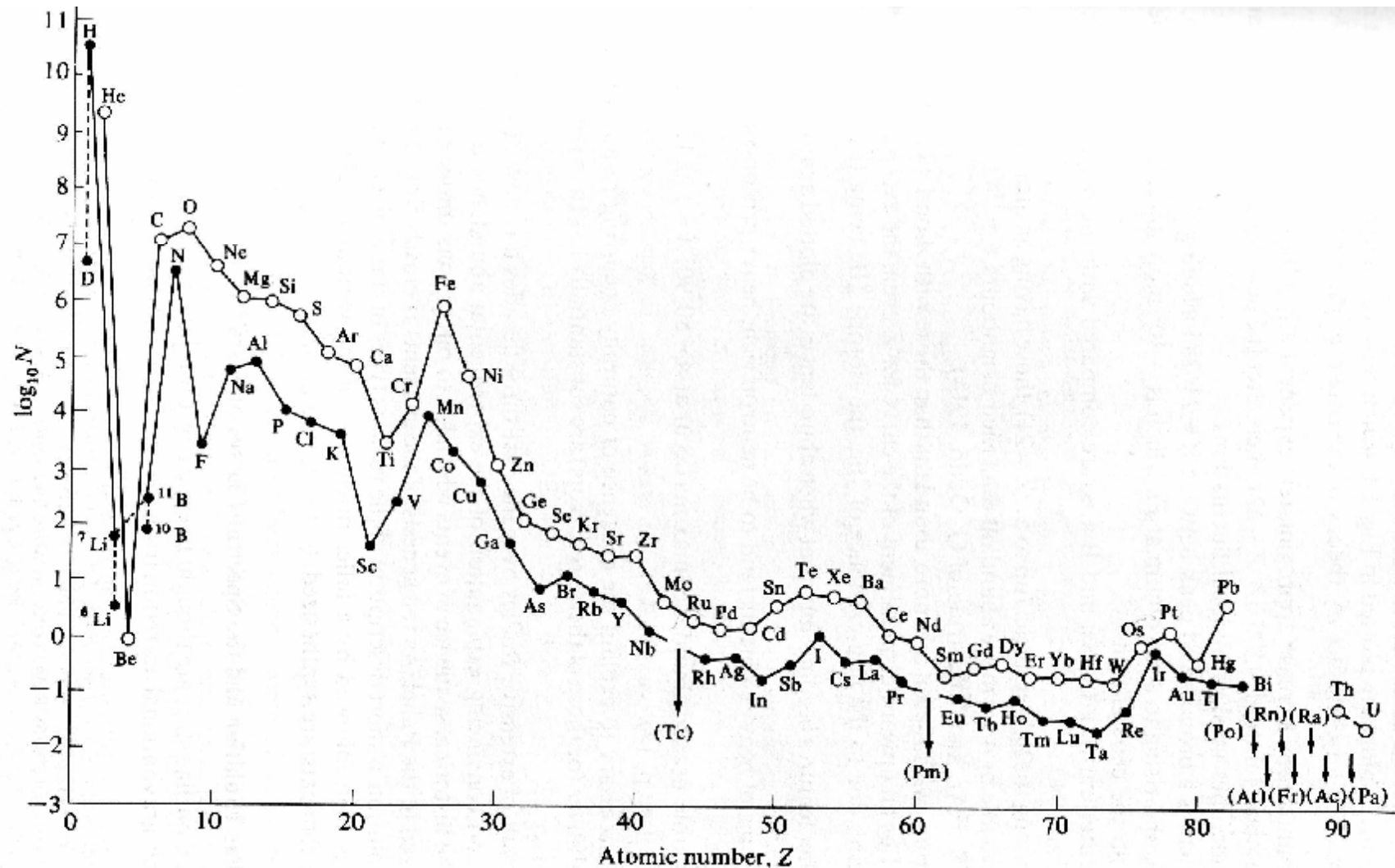
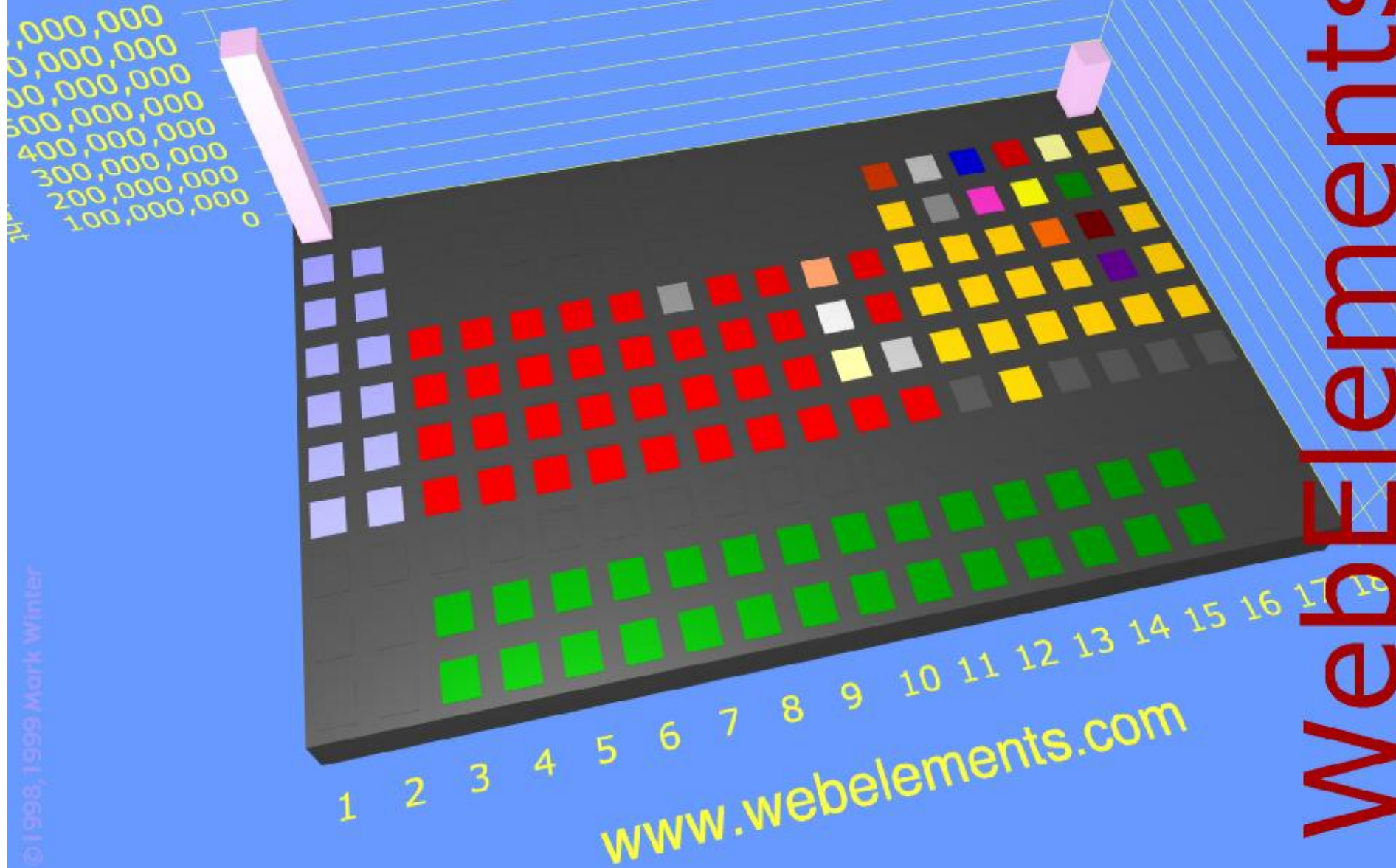

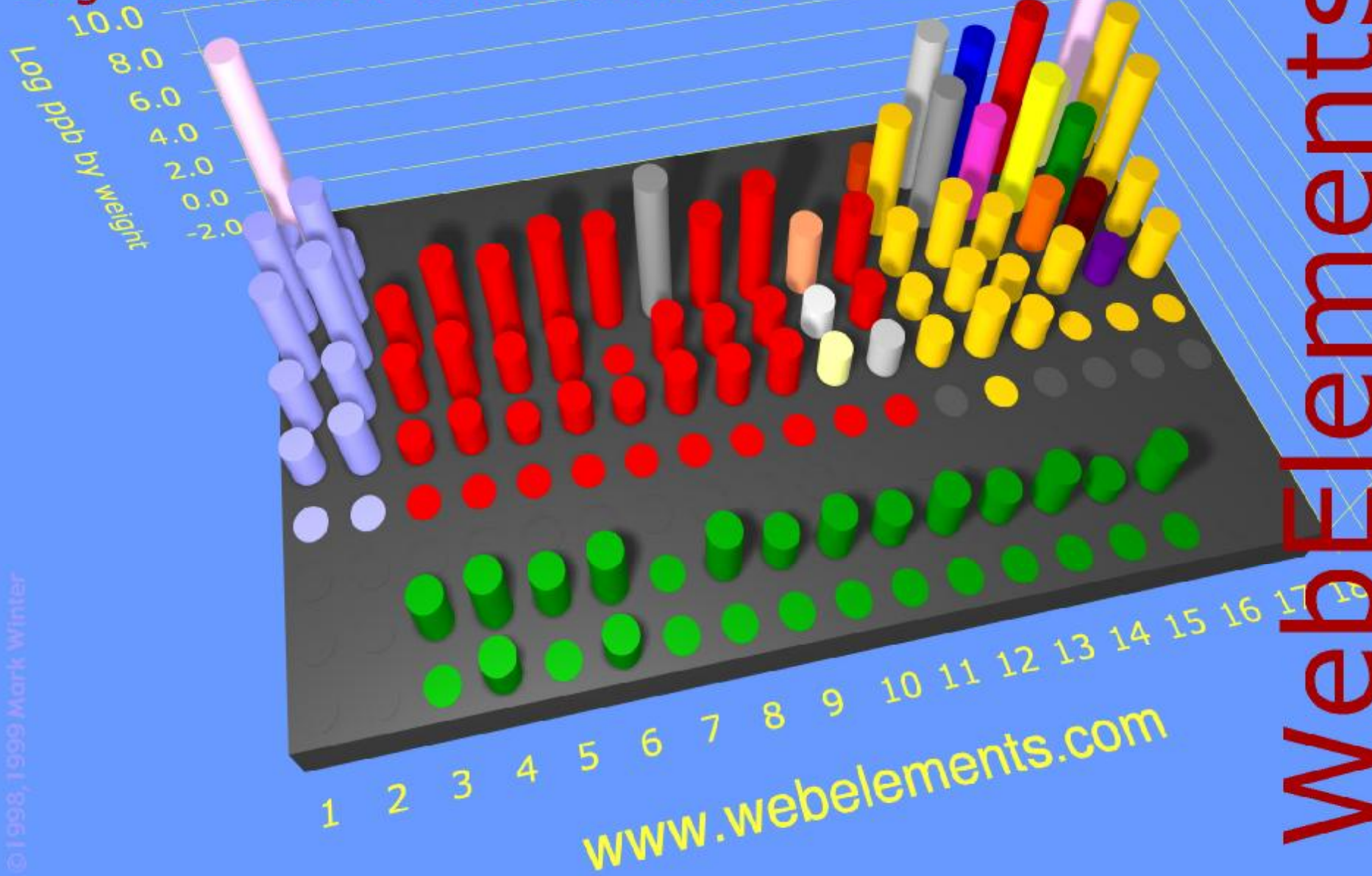
FIG. 1.1 Cosmic abundances of the elements as a function of atomic number Z . Abundances are expressed as numbers of atoms per 10^6 atoms of Si and are plotted on a logarithmic scale. (From A. G. W. Cameron, *Space Sci. Rev.* 15, 121-46 (1973), as updated by Brian Mason, private communication.)

Abundance in the universe

WebElements

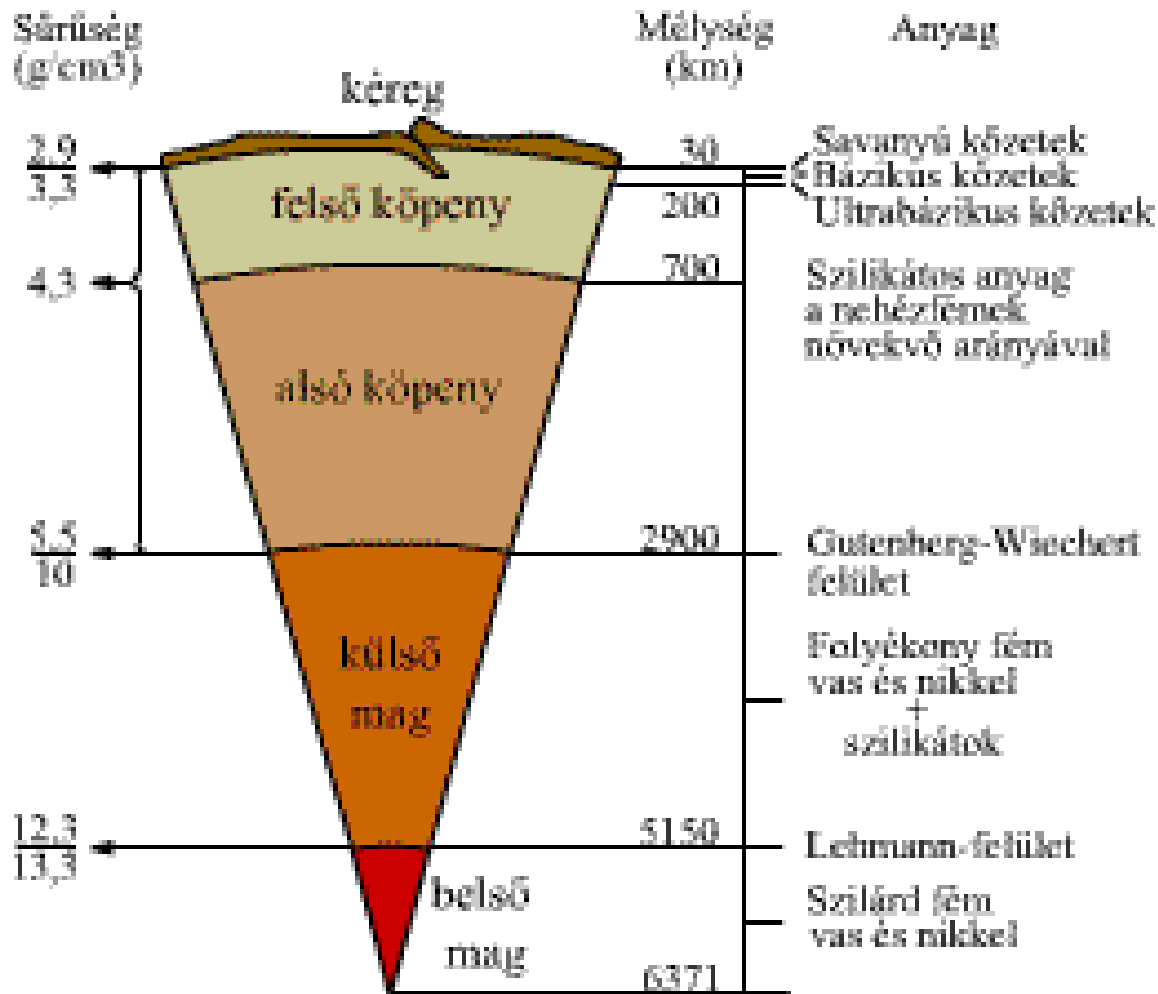
Log abundance in the universe

webelements

A Föld szerkezete

Atmofil elemek a légkörben: O, N, He, Ne, Ar, Kr, Xe, H, C

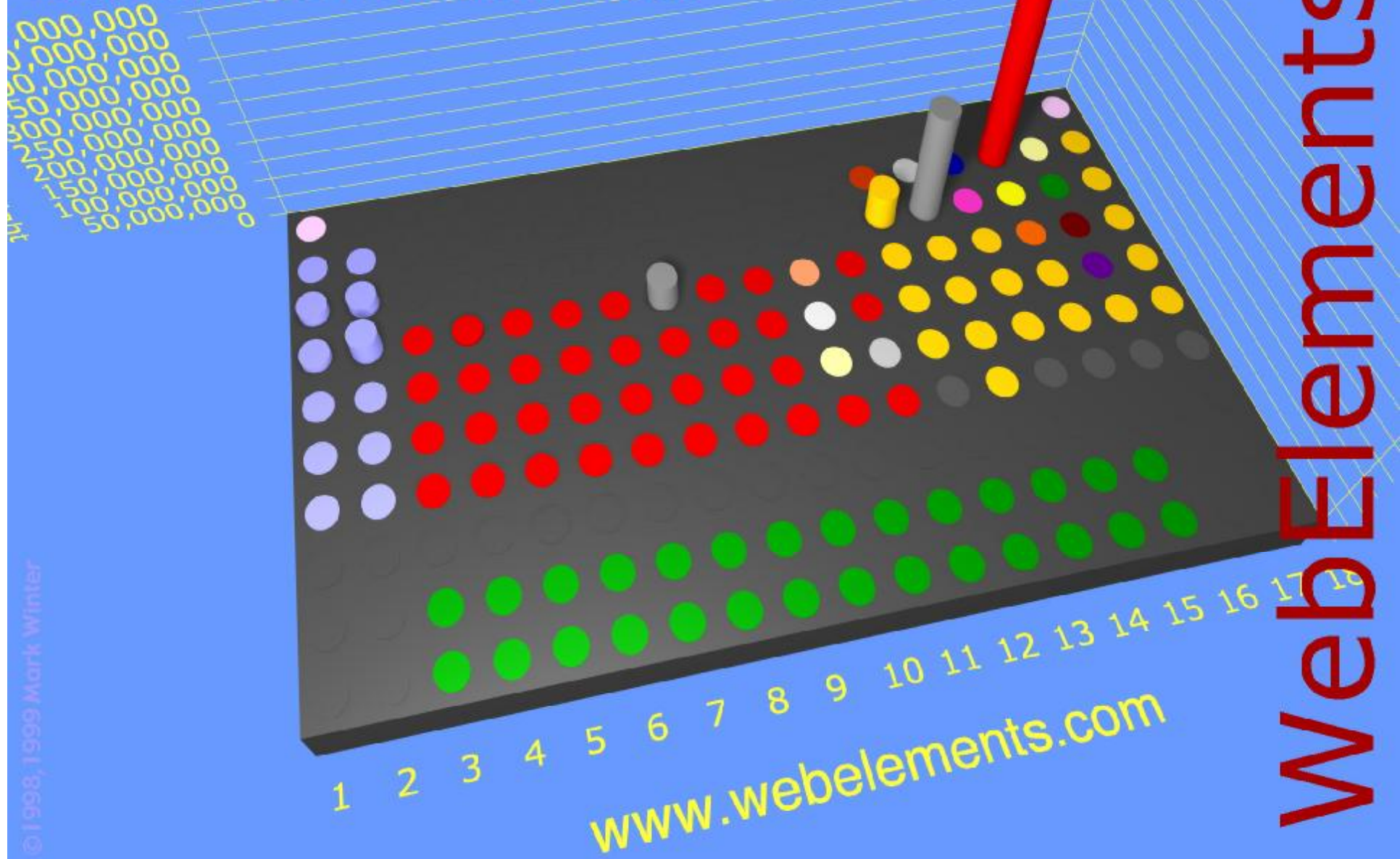
Biofil elemek (H, C, O, N, P) a biomasszában.

Litofil elemek: oxidvegyületképzők (alkálifémek, az alkáli földfémek, az alumínium, szilícium) szilikátkéregben

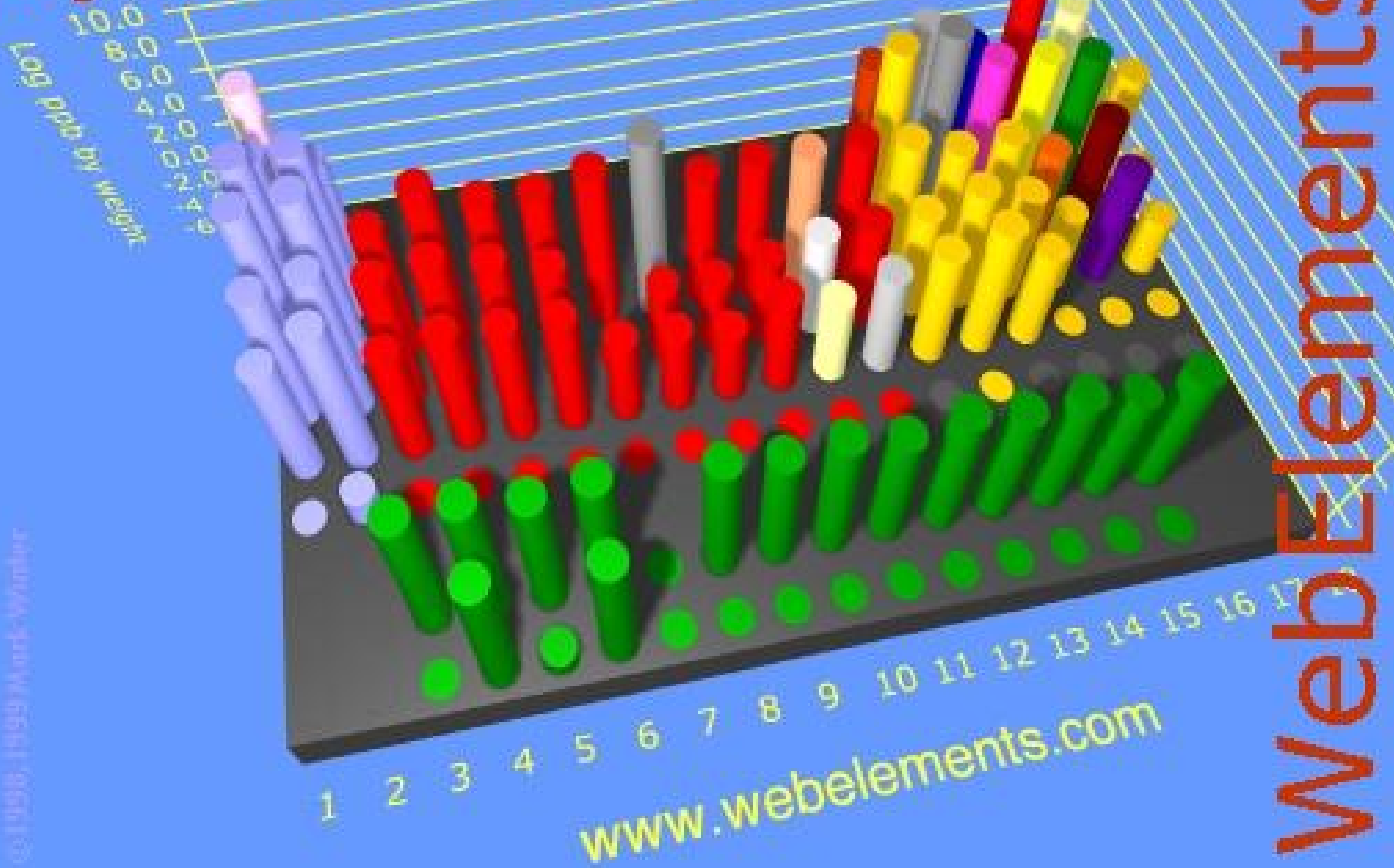
Kalkofil elemek: Szulfidképzők (kén, arzén, réz- és cinkcsoport) a kalkoszférában halmozódnak fel.

Sziderofil elemek: Vas-csoport, platina-csoport, Au, Ge, Sn (Pb), C, P, Mo, Re vasmagban.

Abundance in Earth's crust

Log abundance in Earth's crust

WebElements

ELEM	ELTERJEDTSÉGE		ARÁNY (földk./Univ.)
	AZ UNIVERZUMBAN	A FÖLDKÉREGBEN	
H	76	%	0.152 %
He	22.4	%	
Ne	0.2	%	
Ar	0.01	%	
Kr	0.000008	%	
Xe	0.000002	%	
Többi elem	1.4	%	

	AZ UNIVERZUMBAN (H és nemesgázok nélkül)		A FÖLDKÉREGBEN ppb	ARÁNY (földk./Univ.)
	ppb			
Li	700		18,000	30
Be	10		2,000	200
B	6,000		9,000	1.5
C	220,000,000		180,000	0.0008
N	70,000,000		19,000	0.0003
O	500,000,000		455,000,000	0.9
F	80,000		544,000	7
Na	2,000,000		22,700,000	11
Mg	40,000,000		27,640,000	0.7
Al	3,500,000		83,000,000	20
Si	40,000,000		272,000,000	7
P	600,000		1,120,000	2
S	30,000,000		340,000	0.011
Cl	400,000		126,000	0.3
K	250,000		18,400,000	70
Ca	4,500,000		46,600,000	10
Sc	3,000		25,000	8
Ti	200,000		6,320,000	30
V	20,000		136,000	7
Cr	1,000,000		122,000	0.12
Mn	800,000		1,060,000	1.3
Fe	70,000,000		62,000,000	0.9
Co	200,000		29,000	0.15
Ni	4,000,000		99,000	0.02
Cu	60,000		68,000	1.1
Zn	100,000		76,000	0.8
Ga	5,000		19,000	4
Ge	10,000		1,500	0.15
Pt	400		10	0.03
Au	80		4	0.05
Hg	100		80	0.8
Tl	60		700	12
Pb	1,500		13,000	9
Bi	60		8	0.13
Th	25		8,100	300
U	10		2,300	200

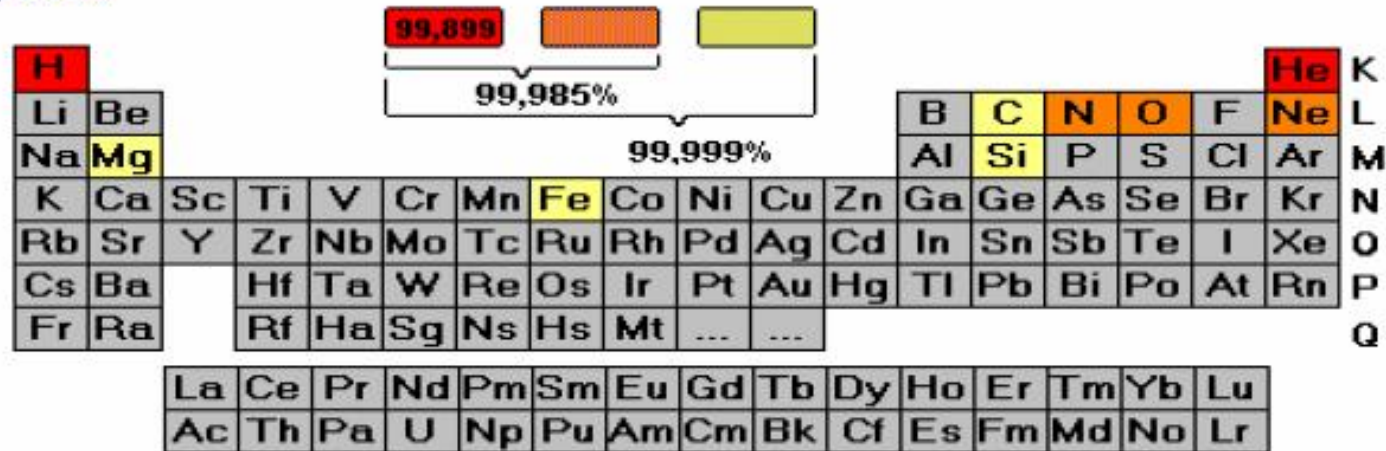
ELEM	ELTERJEDTSÉGE		ARÁNY (földk./Univ.)
	AZ UNIVERZUMBAN	A FÖLDKÉREGBEN	
H	76	%	0.152 %
He	22.4	%	
Ne	0.2	%	
Ar	0.01	%	
Kr	0.000008	%	
Xe	0.000002	%	
Többi elem	1.4	%	

	AZ UNIVERZUMBAN (H és nemesgázok nélkül)	A FÖLDKÉREGBEN	ARÁNY (földk./Univ.)
	ppb	ppb	
Li	700	18,000	30
Be	10	2,000	200
B	6,000	9,000	1.5
C	220,000,000	180,000	0.0008
N	70,000,000	19,000	0.0003
O	500,000,000	455,000,000	0.9
F	80,000	544,000	7
Na	2,000,000	22,700,000	11
Mg	40,000,000	27,640,000	0.7
Al	3,500,000	83,000,000	20
Si	40,000,000	272,000,000	7
P	600,000	1,120,000	2
S	30,000,000	340,000	0.011
Cl	400,000	126,000	0.3
K	250,000	18,400,000	70
Ca	4,500,000	46,600,000	10
Sc	3,000	25,000	8

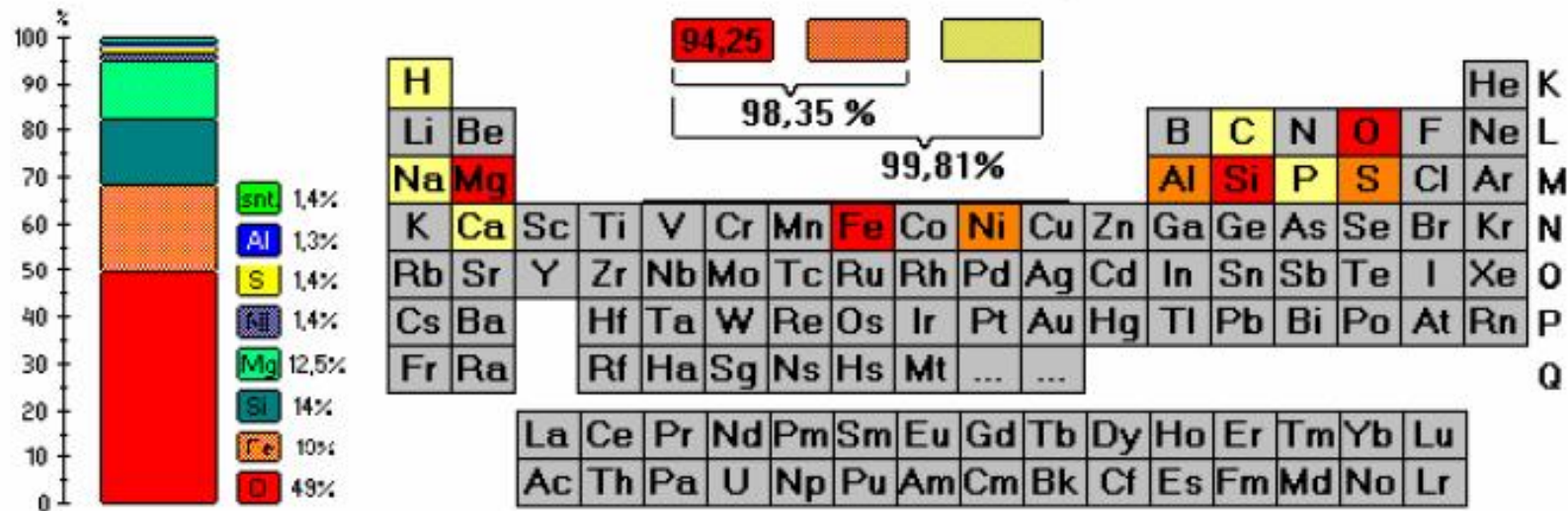
O	500,000,000	455,000,000	0.9
F	80,000	544,000	7
Na	2,000,000	22,700,000	11
Mg	40,000,000	27,640,000	0.7
Al	3,500,000	83,000,000	20
Si	40,000,000	272,000,000	7
P	600,000	1,120,000	2
S	30,000,000	340,000	0.011
Cl	400,000	126,000	0.3
K	250,000	18,400,000	70
Ca	4,500,000	46,600,000	10
Sc	3,000	25,000	8
Ti	200,000	6,320,000	30
V	20,000	136,000	7
Cr	1,000,000	122,000	0.12
Mn	800,000	1,060,000	1.3
Fe	70,000,000	62,000,000	0.9
Co	200,000	29,000	0.15
Ni	4,000,000	99,000	0.02
Cu	60,000	68,000	1.1
Zn	100,000	76,000	0.8
Ga	5,000	19,000	4
Ge	10,000	1,500	0.15
Pt	400	10	0.03
Au	80	4	0.05
Hg	100	80	0.8
Tl	60	700	12
Pb	1,500	13,000	9
Bi	60	8	0.13
Th	25	8,100	300
U	10	2,300	200

A periódusos rendszer – az elemek gyakorisága

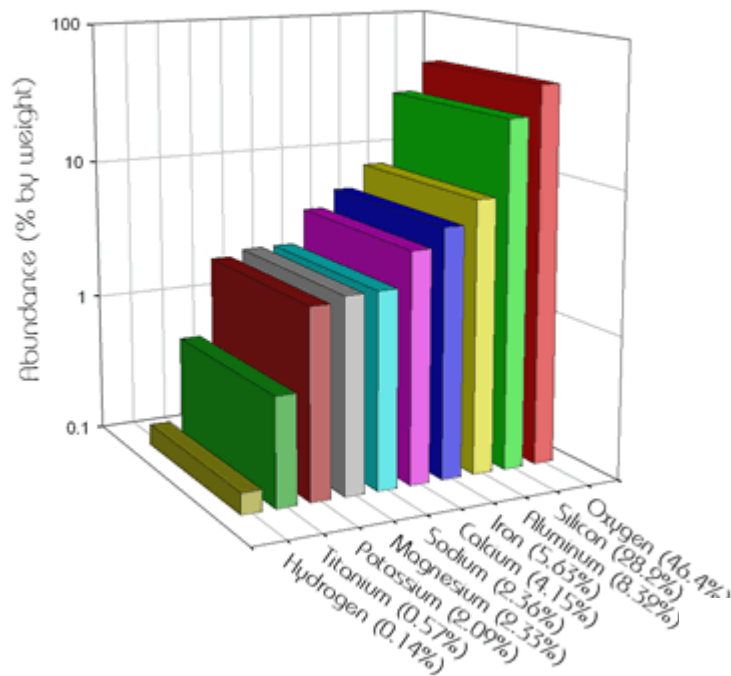
Világegyetem

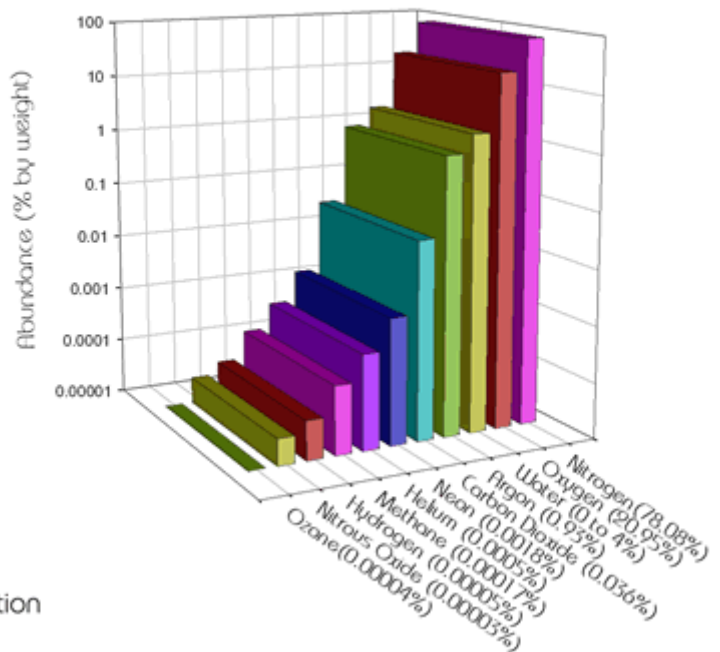
Föld

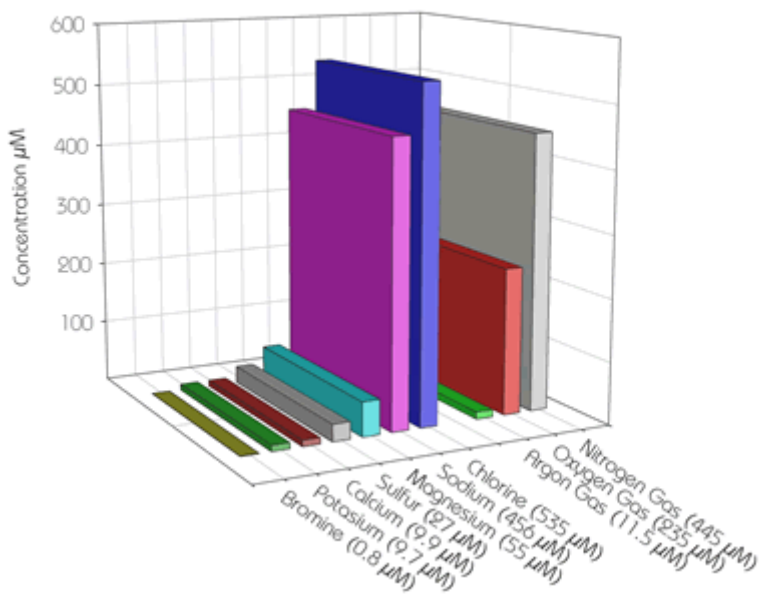
Elements in the Earth's Crust

Elements in the Earth's Atmosphere (0-25 km)

Seawater Composition

A hidrogén felfedezése

Henry Cavendish
(1731- 1810)

Robert Boyle, Priestley, kísérletei
(pl. izzó vas $\text{Fe} + \text{H}_2\text{O}$): „Gyúlékony levegő”

A H_2 összegyűjtése és vizsgálata
Cavendish: **1766**

Elnevezés: 1783, Lavoisier „hydrogène” (ὑδωρ [*hydōr*]: víz, γεινομαι (*geinomai*): nemzés)

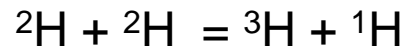
A hidrogén és vegyületei

- Elektronkonfiguráció: $1s^1$
- Lehetséges oxidációs számok: $-1, +1$ (0: H_2)
- Izotópok: ^1H (procium), ^2D (^2H , deutérium, 0,015%), ^3T (^3H , trícium)

Deutérium nem radioaktív

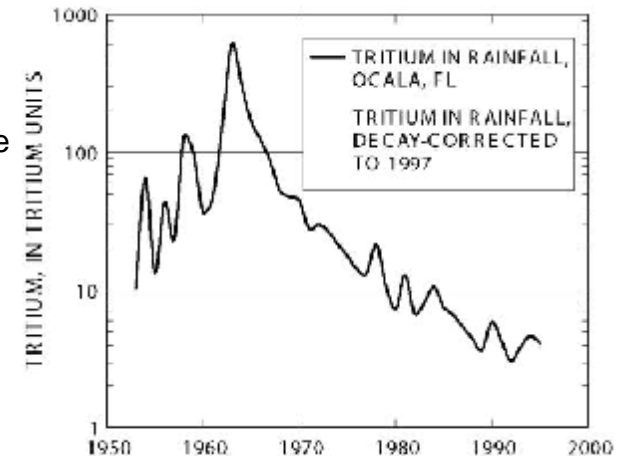
felhasználás: szerkezetkutatás (jelzés, spektroszkópia), hidrológia (dúsulás)

Trícium keletkezése

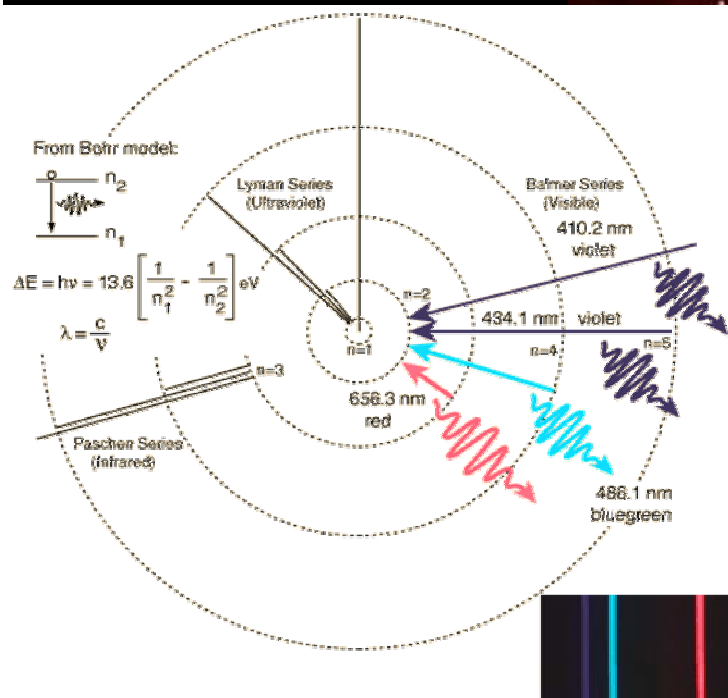
radioaktív, felezési ideje 12,32 év : $^3\text{H} = ^3\text{He} + \beta + \nu_e$

felhasználás: - régebben borok kormeghatározása,
de atomrobbantások
után erre már nem használható
- órák világító kijelzője
- atombomba

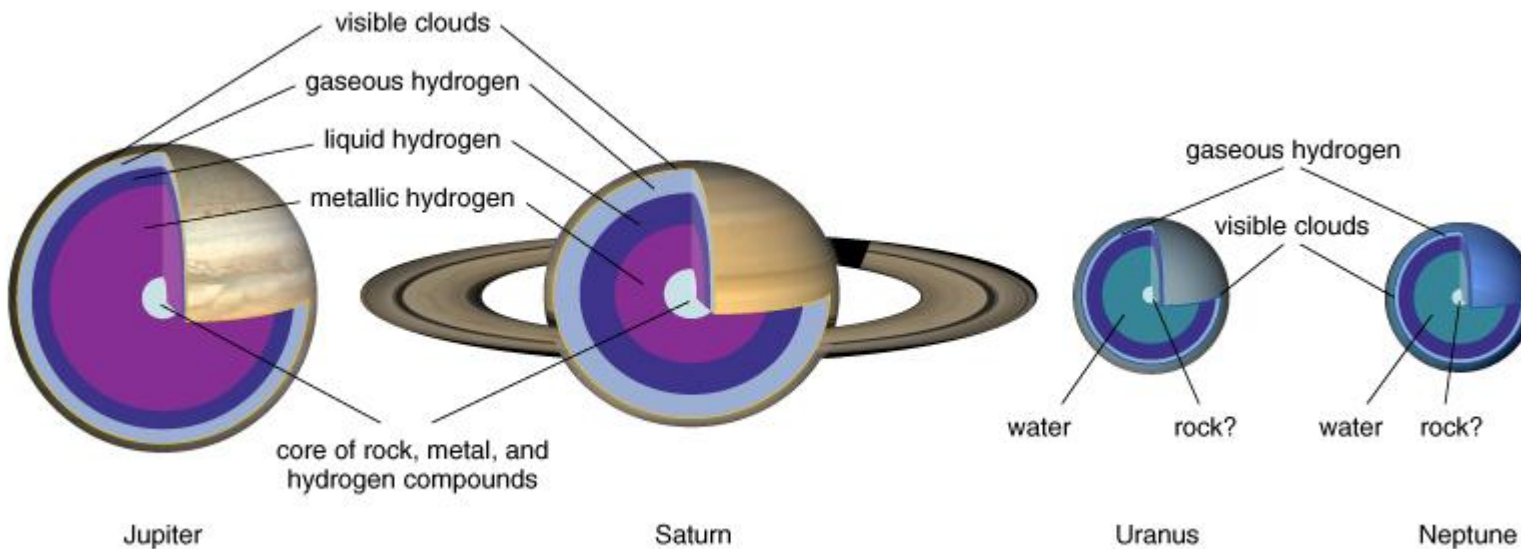
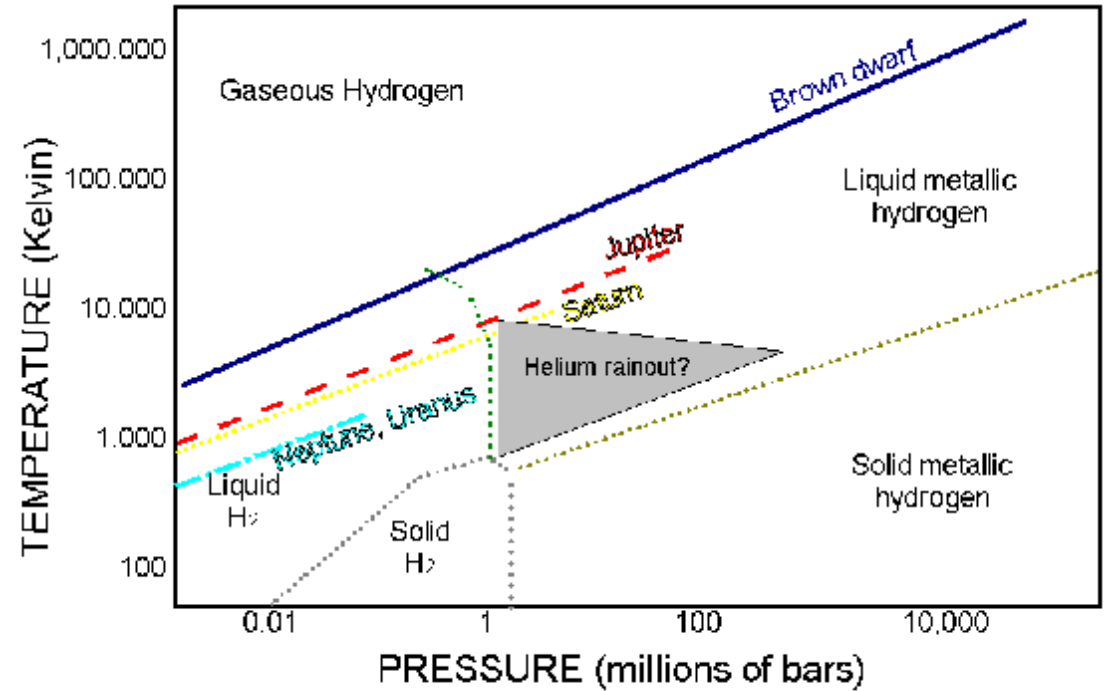

- H előfordulása:
  - Világegyetem 74 tömeg% -a, főleg H és H_2 (*orto*- (protonok spinje azonos) és *para*- H_2 (protonok spinje ellentétes)), valamint fémes hidrogén
  - Föld: H_2O , szerves vegyületek, hidroxidos ásványok

„Lófej köd”

Fémes hidrogén (?)

A hidrogén és vegyületei

- Előállítás:
  - Labor: $\text{Zn(s)} + 2\text{HCl(aq)} = \text{ZnCl}_2(\text{aq}) + \text{H}_2(\text{g})$
 $\text{CaH}_2(\text{s}) + 2\text{H}_2\text{O(l)} = \text{Ca(OH)}_2(\text{aq}) + 2\text{H}_2(\text{g})$
Víz elektrokémiai bontása: $\text{H}_2\text{O} = \text{H}_2 + \text{O}_2$
  - Ipar: $\text{CH}_4(\text{g}) + \text{H}_2\text{O(g)} = \text{CO(g)} + 3\text{H}_2(\text{g})$
(Ni-katalizátor, 800–1000°C, 10 –50 bar)
- Felhasználás:
  - Autogén hegesztés (+ O₂ 2500°C), fűtés, rakéta-hajtóanyag
  - Szintetikus vegyipar (pl. ammónia-, metanol-, benzinyártás)
  - Redukálószer (Ni,Pt/H₂, LiH, CaH₂, LiAlH₄,...)
  - Olajsavak telítése (margarinyártás)
  - Régebben ballonok töltése
(Hindenburg léghajó katasztrófája)
  - Tűzelőanyagcellák

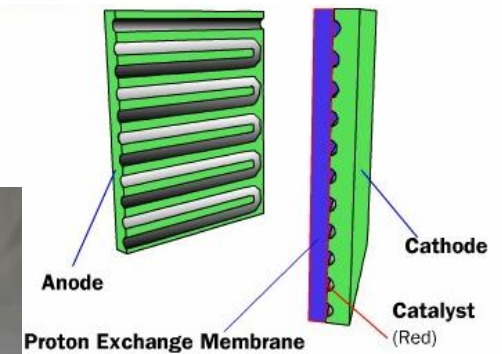
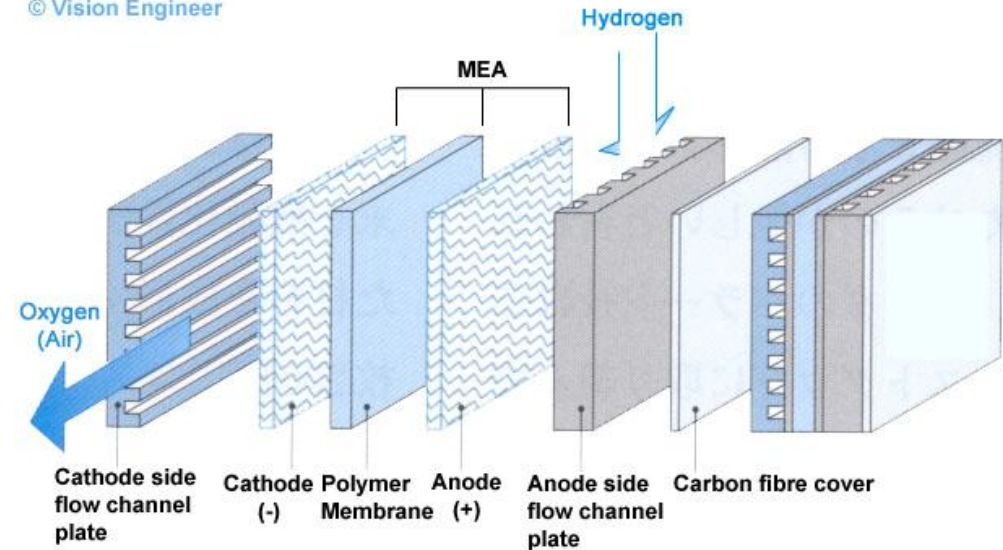
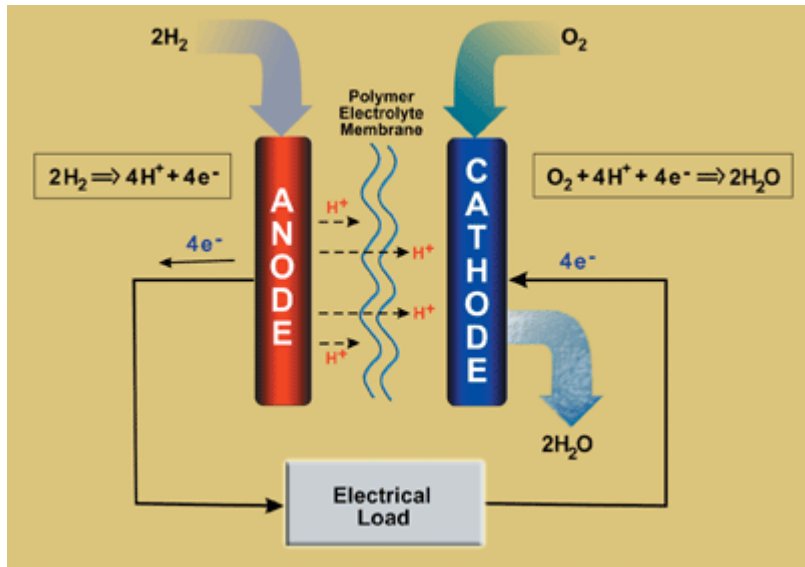
Néhány fém standard elektródpotenciálja

Elektród	e° / V	Elektród	e° / V
Li ⁺ /Li	-3.045	Fe ²⁺ /Fe	-0.44
Rb ⁺ /Rb	-2.925	Cd ²⁺ /Cd	-0.403
K ⁺ /K	-2.925	Co ²⁺ /Co	-0.277
Cs ⁺ /Cs	-2.923	Ni ²⁺ /Ni	-0.250
Ba ²⁺ /Ba	-2.905	Sn ²⁺ /Sn	-0.136
Ca ²⁺ /Ca	-2.866	Pb ²⁺ /Pb	-0.126
Na ⁺ /Na	-2.714	Fe ³⁺ /Fe	-0.037
Mg ⁺ /Mg	-2.37	H ⁺ /H ₂	0.000
Al ³⁺ /Al	-1.66	Cu ²⁺ /Cu	+0.337
Ti ²⁺ /Ti	-1.630	Cu ⁺ /Cu	+0.521
Zr ⁴⁺ /Zr	-1.539	Ag ⁺ /Ag	+0.799
Mn ²⁺ /Mn	-1.179	Hg ²⁺ /Hg	+0.851
V ²⁺ /V	-1.175	Pd ²⁺ /Pd	+0.987
Cr ²⁺ /Cr	-0.913	Pt ²⁺ /Pt	+1.188
Zn ²⁺ /Zn	-0.763	Au ³⁺ /Au	+1.50
Cr ³⁺ /Cr	-0.744	Au ⁺ /Au	+1.692

**Nem
fejlesztenek
savval
hidrogént!**

H₂/O₂ tüzelőanyagcella

© Vision Engineer

A hidrogén és vegyületei

- Fizikai tulajdonságok:
  - Színtelen, szagtalan, kétatomos gáz
  - Apoláris → vízben rosszul oldódik
  - Alacsony olvadási- (14 K) és forráspont (20 K)
  - Folyékony állapotban kis sűrűségű ($\rho = 0,09 \text{ g/cm}^3$)
- Kémiai tulajdonságok:
  - Fluorral, klórral és oxigénnel robbanásszerűen reagál:
$$\text{F}_2(\text{g}) + \text{H}_2(\text{g}) = 2\text{HF}(\text{g}), \quad \text{Cl}_2(\text{g}) + \text{H}_2(\text{g}) = 2\text{HCl}(\text{g})$$
$$\text{H}_2(\text{g}) + \text{O}_2(\text{g}) = \text{H}_2\text{O}(\text{g})$$
  - Brómmal, jóddal, kénnel lassabban, magasabb hőmérsékleten:
$$\text{Br}_2(\text{g}) + \text{H}_2(\text{g}) = 2\text{HBr}(\text{g}), \quad \text{I}_2(\text{g}) + \text{H}_2(\text{g}) = 2\text{HI}(\text{g})$$
$$\text{H}_2(\text{g}) + \text{S}(\text{g}) = \text{H}_2\text{S}(\text{g})$$
  - Nitrogénnel csak katalizátor jelenlétében, magas hőmérsékleten (ammóniagyártás):
$$3\text{H}_2(\text{g}) + \text{N}_2(\text{g}) = 2\text{NH}_3(\text{g}) \text{ Haber-Bosch szintézis}$$

(Fe-katalizátor, 400–600°C, 150–600 bar)
  - Néhány száz fokon egyes fémekkel, pl. alkálifémekkel:
$$2\text{Na}(\text{s}) + \text{H}_2(\text{g}) = 2\text{NaH}(\text{s})$$

A hidrogén és vegyületei

A hidrogén vegyületei		
Kis <i>EN</i> -ú fémekkel (sószerű hidridek)	A d-mező egyes fémeivel	nagyobb <i>EN</i> -ú fémek és nemfémek vegyületei
<ul style="list-style-type: none"> – fehérek, szilárdak – vízzel azonnal reakcióba lépnek: $\text{NaH} + \text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{NaOH} + \text{H}_2$ (redox- és sav-bázis reakció egyszerre) – példa: NaH, CaH₂ 	<p>A Pt és a Pd atomosan „oldja” illetve adszorbeálja nem sztöchiometrikus összetételben</p> <p>interszticiális (rácsközi) hidridek</p> <p>katalizátorok</p>	<p>Kovalens hidrogénvegyületek tartoznak ide, molekularácsos szerkezettel.</p>

Kovalens hidrogénvegyületek				
BH ₃ (B ₂ H ₆)	CH ₄ SiH ₄ GeH ₄ SnH ₄	NH ₃ PH ₃ AsH ₃ SbH ₃	H ₂ O H ₂ S H ₂ Se H ₂ Te	HF HCl HBr HI
<ul style="list-style-type: none"> – apolárosak – vízben gyakorlatilag nem oldódnak – op., fp. a molekulatömeg növekedésével nő, de viszonylag alacsonyértékű 		<ul style="list-style-type: none"> – dipólusosak – vízben jobban oldódnak – savi karakterük az NH₃ → HI irányban nő – az op.-t és az fp.-t a molekulatömeg és a másodrendű kötőerők együttesen határozzák meg (hidrogénkötések miatt kiugróan magas lehet az op.) 		
Standardállapotban a víz kivételével valamennyien gáz halmazállapotúak.				